

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра „История и теория на културата”

ГЕОРГИ КИРИЛОВ КАЗАКОВ

АВТОРЕФЕРАТ

на
дисертационен труд за получаване на
образователна и научна степен „доктор”
по професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за
културата,
(Културология. История на европейската средновековна култура. Теология
на властта във Византия.)

**Памет, легитимност и власт: Христовите реликви и
дворцовият церемониал във Византия
(ср. на IX - нач. на XI в.).**

Научен ръководител: **проф. д.ф.н. Калин Янакиев**

София, 2016

Съдържание на автореферата

I. Съдържание на дисертационния труд	3
II. Обща характеристика на дисертационния труд	4
1. Актуалност предмет и цел на изследването	4
2. Изследователска теза	5
6. Методология и изследователски подход	6
III. Кратко изложение на дисертационния труд	8
Структура на изследването	8
Първа глава.....	8
Втора глава	17
Трета глава.....	21
Четвърта глава	24
IV. Приноси на дисертационното изследване	32
V. Списък с публикации по темата на дисертацията	35

I. Съдържание на дисертационния труд

Г. Казаков

Съдържание

Увод	3
Власт, церемониал и памет: историографски аспекти на изследванията за властта	13
ДА КОНСТРУИРАШ ПУБЛИЧНО ПРАВООТНОШЕНИЕ В КОНСТАНТИНОПОЛ	
(ср. IX - нач XI в.): Христови символи и легитимността в дворцовия церемониал	29
Голямата процесия от Двореца до „Св. София“	31
Правоотношението като ситуация и преобразуване: памет символи и право в пространството на Голямата процесия	45
Памет, топография, съгласие: легитимността и нейният спектакъл	71
ИМПЕРАТОРЪТ И ПАМЕТА ЗА ИМПЕРАТОРА ОСНОВАТЕЛ: Честният кръст и неговият церемониал в Константинопол, ср. IX- ср XI в.	110
Учредяване и памет: Константин и култът към Честния Кръст	113
Честният кръст и византийските императори	126
Памет, сценография и политика Честният Кръст и церемониалът за празници	133
ПАМЕТ И ПРАВОСЛАВИЕ ВЪВ ВИЗАНТИЯ: Празникът на Православието и неговата церемония.....	154
Празникът на православието: учредяване, версии, церемония	155
Няколко извода	165
Памет и православие	167
ОБРАЗЪТ НА ИМПЕРИЯТА И СИМВОЛИТЕ НА ХРИСТОС: изобразяване и легитимност през X в.....	175
Лимбургската ставротика и „нейните“ Христови Символи	175
Иконография, демонстриране, символи: „Св. Богородица от Фарос“ – място на памет	183
Дворецът и Страданията на Христос: символи и имперска легитимност	195
Символите на Христос и границите на Империята: случаят със Светите места	207
Вместо заключение: церемониал и символи	213
Използвани исторически източници	218
Библиография	227
Списък на съкращенията	240

II. Обща характеристика на дисертационния труд

1. Актуалност предмет и цел на изследването

Обект на настоящото изследване е **дворцовият церемониал** на Византия през периода IX-XI в. Ценното, от изследователска гледна, точка на избрания период е относително добре документирана история на няколко сериозни кризи на Империята към изследвана епоха, вкл. уникалният начин на решаване на продължителната иконоборска криза, която се развива в самото сърце на институционалната инфраструктура на ромейското общество – с активното участие императора и Църквата. Трансформацията на дворцовия церемониал след иконоборската криза предоставя отлична възможност да се изследва легитимността на императорската функция в дълбочина, каквато не е възможна в предишната епоха. Другото обстоятелство, което прави избраната историческа епоха ценна за изследването е наличието на разнообразни по вид исторически източници от и за нея, вкл. и най-специалния от тях „Книга за церемониите“. Най-съществената причина дворцовият церемониал на Византия да не престава да бъде актуален обект за научни изследвания от XVIII в. до днес, е ролята му за устойчивостта на Империята. От една страна имаме запазени множество източници, които представят картина на чести смени на институции, чести смени на закона (*lex*), а от друга страна, от същите източници разполагаме с еднозначни свидетелства за изключителна устойчивост на императорската институция. През цялото хилядолетие от началото до края на Империята параметрите и легитимността на императорската функция не са променени, което е и причината

Византия да се признава от всички изследователи за най-устойчивата политическа система досега.

2. Изследователска теза

Основният предмет на настоящото изследване е **легитимността на императорската функция** във Византия, каквато тя се въвежда, управлява, проверява, утвърждава и репрезентира през софистицирания инструмент на императорския церемониал.

Целта на изследването е да **идентифицира** в институционалната инфраструктура на церемониала **елементите, които гарантират безпрецедентната устойчивост на императорската функция** и да **реконструира произхода им, обработката им за да бъдат интегрирани с императорската функция, както и принципите и механизмите на тяхното действие**, чрез анализ на разнообразни исторически източници – протоколите от „Книга за церемониите“, но също и релевантни юридически източници, химнография, хронография, наративни произведения, агиография, иконография и др. Изследването има амбицията да **създаде валидна научна оптика за разбирането на всепризнатата устойчивост на Империята**, която ни е оставила най-яркия пример за пълноценен непрекъснат обществено-политически процес, независим от степента на могъщество, актуалните кризи и разполагаемите ресурси – три много динамични променливи за всички общества през целия период Европейското Средновековие.

3. **Методология и изследователски подход**

Настоящото изследване е историческо и – съответно – неизбежно използва **методите на историческата реконструкция**. Нейните методи се подчиняват на условията определени от материала от историческите източници. Ето защо ще се ограничи до най-важните. Легитимността, паметта и упражняването на властта могат да бъдат релевантно изследвани през императорския церемониал, защото неговото предназначение в Империята е на основно средство за усилване на легитимност, за трансфер на памет и пълноценното „увеличаване на правото“ т.е. използване на властта по най-високия римски стандарт – за уголемяване на таксиса в *politeia* или *res publica*. В рамките на това изследване разглеждаме основния обект – императорския церемониал, с помощта на **антропологическа методика** в традициите на „ритуалния процес“ на „опасния ритуал“ на Виктор Търнър и Филип Бюк. Методите, които привилегировам по отношение на изследването на темата за паметта са типични за двете школи - на Пиер Нора („**местата на паметта**“) и на Ян Асман. Паметта ме интересува в доста различен ключ от този, върху който е създадена традицията на двете школи. В случая с настоящия обект на изследване - императорският церемониал, паметта е от юридически тип - *ius memoriae*. Природата на наличните исторически източници от епохата, ни позволява да използваме методите за изследване на **културната микроистория** в духа на школата на Карло Гинзбург. Ритуалите в церемониала са подходящи да бъдат разглеждани с техниката за приближаване до обекта (символи, контексти, визии), с каквито тази школа е известна. Някои методи на микроисторията са особено полезни при изследването на „мигриращи“ теми и сюжети като напр. екземплумите, темата за Антихриста в агиографските паметници от VIII в. или

темата за последния император от историческата есхатология. Предмет като легитимността на императорската власт се разкрива адекватно и чрез множество топоси със силен семантичен товар, обработван за специална употреба и отначните на разказване и на контекстуализация. За тяхното изследване използвам методи от **наратологията** в духа на школата на Ф. Анкерсмит и по-специално – методите за разказване, за интерпретация и за репрезентация.

III. Кратко изложение на дисертационния труд

Структура на изследването

Дисертацията е построена върху проблемно-тематичния подход. Тя се състои от увод, въвеждаща част, четири глави, заключение, списък на използваните исторически източници (119 източници), библиография (158 заглавия) и списък на използваните съкращения.

Въвеждащата част *„Власт, церемониал и памет: историографски аспекти на изследванията за властта“* е центрирана върху представите за императорската власт, които византийските исторически извори дефинират. Тези представи, отразени в различни типове свидетелства (законодателство, литургика, реторика, наративи, химнография), свидетелстват за ясното разбиране на византийците, че императорската власт функционира като политико-религиозен феномен от публичен тип. Византийците разглеждат императорската власт преди всичко през върховенството на християнското богословие (теологията). Адекватната реконструкция, следователно – се налага да се опре на източници, които тематизират взаимодействието между император и Христос.

Първа глава

„Да конструираш публично правоотношение в Константинопол (ср. IX - нач XI в.): Христови символи и легитимността в дворцовия церемониал“ се състои от 3 части.

Първата част *„Голямата процесия от Двореца до „Св. София“* разглежда организацията, етапите и символиката на шествието, което се организира от

Двореца до храма „Св. София“ за Големите празници на Христос, според протоколните описания на „Книга за церемониите“ на Константин Баргрянородни. Изяснява се специфичната роля на този документ от изследваната епоха и неговият контекст (Константинопол, X в.) за конструирането на ритуален процес, който императорът организира, за да получи потвърждение на легитимността на упражняваната от него власт. И, тъй като във византийските представи, императорската власт е дадена от Христос, „Книга за церемониите“ предвижда засилено място в процесията на демонстрирането на институционалния характер на връзката между императора и Бог. Най-впечатляващото доказателство за нея е специалното място, което протоколите отделят на Символите на Христос или т.нар. Христови реликви, които трябва да изграждат убеждението, че императорската легитимност изцяло е базирана на връзката си с Бог. Церемониалната процесия, която съединява Двореца и храма „Св. София“ в едно символическо пространство, всъщност показва, че легитимният император може да свърже тези различни, но ключови места за Империята, защото получава специалното съдействие на Христос, опосредено от неговите Символи, които се съхраняват на тези места – Св. Копие, Св. Гъба и Честният кръст в Двореца и в „Св. София“ – Св. Пелени (в олтара) и Символи на Страданието на Господа (в императорския *mytatorion*). Най-важното място в процесията се заема от прочутия Голям Кръст на Константин – версия на известния знак, който Христос изпраща в помощ на императора и който получава още от времето на езическия римски сенат официален статус на „Трофей на победата“ и „залог на Империята“ (*pignus Imperii*) т.е. на *symbolon* на Империята. Същевременно за Църквата Кръстът е най-важния символ на Христос. Тази двойна символичност е специално репрезентирана в

процесията от Големия Кръст на Константин, който заема важно място в нея. Заедно с друг предмет, който символизира Христос, Кръстът на Константин стои начело на процесията в най-важните етапи и обозначава ясно присъствието на императора.

Спецификата на протоколните описания от „Книга за церемониите“ изисква ясни референции и към други исторически източници, които могат да дадат повече яснота за характера и семантиката на съдържанието на отделните етапи по подготовката и провеждането на процесията. Ето защо в тази част от изследването са привлечени и редица други източници от топографски, археологически, литургически, иконографски характер, като е акцентирано най-вече на изследвания от последните години като тези на Р Тафт, Р. Жанен, Ж. Дагрон и др., които хвърлят допълнителна светлина върху някои обреди, инсигнии и жестове от церемониала.

Втората част от главата *„Правоотношението като ситуация и преобразуване: памет символи и право в пространството на Голямата процесия“* е организирана около изясняване на характера на преобразуванията на пространството, което процесията обединява. Пространствата на Двореца, града и храма „Св. София“ имат своето ясно различие свързано с характера и функциите им, които изискват от императора три различни подхода при организацията на процесията, които трябва да демонстрират, че важна част от легитимността е умението на императора да получава съгласие за изграждане на единното публично пространство върху основата на различието.

Всяко от тези различни пространства символизира различен правен режим – съответно – различието на функциите, които трябва да изпълняват най-важните

общности съставляващи Империята. Дворецът е пространството на закона и на органите, които трябва да гарантират стриктното му изпълнение в полза на гражданите, съгласно волята на Христос – източник на императорската власт. Градът пък е пространство гарантиращо на гражданите от различни групи, че законите и институциите ще наказват всеки опит за злоупотреба с частното право на гражданина на собственост, наследяване и т.н. и ще осигуряват справедлив съдебен процес при възникване на спорове. Храмът „Св. София“ от своя страна символизира пространството на Църквата и нейната специфична функция през литургията да репрезентира периодично реалността на Божието царство. Зад тази пространствена символика доста ясно прозира действието на римското право, което урежда специалния режим на юрисдикция „единствено в рамките на предварително и ясно очертана територия“. Прозира и обстоятелството, че към X в. и гражданското право и правото, което урежда дейността на Църквата и имперските органи на властта, имат достатъчно опит и в областта на кодификацията на практиките си. Опит, който позволява да бъдат търсени решения от правен характер, когато обстоятелствата налагат решаване на нововъзникнали проблеми. Легитимните правоотношения в правото от римски тип могат да възникват само на базата на правната традиция. Този специфичен правен контекст е важен, за да идентифицираме по-ясно характера на пространствените преобразувания, които церемониалът организира и репрезентира като група от критерии за легитимността на императора. Общото в тези преобразувания, колкото и различни да са церемониалните стратегии спрямо различните юрисдикции е, че легитимният император успява да изгради ново публично пространство на базата на съгласието на гражданските общности и Църквата. Това

ново публично пространство, възниква символично в церемониала и се конструира в рамките на процесията. То има някои видими характеристики на правоотношение от римски тип – създава „права и задължения“ на участващите страни. Пространството се учредява по римски образец – от носител на правомощия като императора – в присъствието на източника на правомощията като Символите на Христос и Империята. Пространството има специална цел – то възниква и функционира като такова само във връзка с литургическия календар на църквата. Легитимността на императора може да бъде контролирана следователно, само като практика на взаимодействие с Църквата. Най-ясно римската традиция в публичния характер на новоучреденото пространство в Константинопол от X в. се вижда при обредите, които Константин Багрянородни описва при срещите между императорската процесия и организираниите градски общности на Хиподрума. Най-важната част от тях е изпълнението на т.нар. Aktologion. Става дума за изпълнението на специална последователност от групови ритмически скандирания, организирани в сложна структура от певци, хор от професионалисти и специални представители на съответната група, която символизира цялата общност на организираниите групи. Подобни начини за деклариране на официално съгласие, от което произтичат права и задължения, знаем от работата на важни институции в Средиземноморието през античната епоха. Кодексът на Теодосий ни показва, че тази практика продължава да се използва и в ранната византийска епоха при одобрението на императорските закони от Сената. Протоколите на Вселенските събори пък показват нейната употреба по отношение на решенията на Църквата от догматичен или каноничен характер.

Римската традиция в конструирането на новото публично пространство в процесията от X в. не бива да заблуждава. И целите и достъпа до него, и основния му смисъл са изцяло ориентирани към Православната Църква. Учреденото по този начин публично пространство обаче символизира измерение, каквото не може да се появи в рамките на римската публичност. Новото публично пространство в процесията от X в. в Константинопол учредява правоотношения, които следва да се възпроизвеждат навсякъде по вселената, където се упражняват правомощия от този тип и където литургическият календар е идентичен с този на „Св. София“. Централна роля в това ново публично пространство трябва да играе Христос – двоен учредител – на Православието и на Империята. Веднъж при Константин – със символа на Константиновия кръст. И друг път, още по-рано – със символа на Тоягата на Мойсей.

Третата част *„Памет, топография, съгласие: легитимността и нейният спектакъл“* от първа глава е посветена на характера на проблема, чието решение търси ритуалният процес. Тя е ориентирана върху използването в церемониала на толкова мощни гаранции от правно и от религиозно естество като Символите на Христос.

„Книгата за церемониите“ не коментира специално местата, на които процесията спира и, които са обект на толкова сериозна протоколна загриженост. Понякога се прокрадва изумително рационален и спокоен коментар, като този за олтара или нартекса на „Св. София“, който напомня, че императорът познава ситуацията, които по кризисен начин са поставяли въпроса за легитимността на императора, но е избрал за протокола неутралния тон по отношение на местата с институционално

значение като Двореца и храма „Св. София“ – особено по време на иконоборството..

Цялата мащабна дейност на Константин Багрянородни посветена на изграждането на специална памет във византийското общество по отношение на иконоборството, базирана на селекция на документи в области като правото, богослужението, историята и др. е проучена доста добре в историографията. Игор Шевченко е последният изследовател, който през 90-те години на XX в. обобщава многобройните проучвания в тази област.

Начинът, по който протоколите от X в. описват церемониите в някои от тези места показва доста ясно, че „Книга за церемониите“ си дава ясна сметка за предизвикателствата, които са отправяни към императорската легитимност. Императорите са обвинени в традиционното, за всяка легитимност от полисен тип, заболяване от хюбрис. Най-популярната симптоматика за надеждно идентифициране на подобна „болест“ според наративната традиция от VIII-IX в. се оказват нарушенията на церемониала, старателно описани и поучително концентрирани около Двореца и „Св. София“, за да дадат представа за „хюбристичната легитимност“. Интересното при нея е доста ясната християнизация на тази толкова коментирана в античния полис болест на легитимния владетел. Това означава, че и причините и последиците на хюбриса се вкарват в един универсален механизъм, чиито образци са в някои от старозаветните протообрази, които осветяват възможността политическата грешка бързо да се трансформира в религиозен грях. Традиционните аспекти на античния хюбрис доста бързо, се трансформират при византийските автори в причина императорът да избере ерес като иконоборството, за да се трансформира - по силата на хюбристичната логика

- в самия Антихрист. Една от очевидните последици от такъв вид универсализиране на хюбристичната логика е, че след обвиненията срещу императорите-еретици, няма как да не последват обвинения срещу техните православни предходници. Почти никой от императорите не е пожален от тази хюбристична логика. Появяват се дори обвинения към паметта на Константин Велики. Срещу такава заплаха, на която е изложена легитимността на владетеля в най-уязвимите места, които застрашават вярата, церемониалът противопоставя известното още от Античността оръжие на добродетели като филантропията и евергесията на владетеля, които могат да „заредят“ легитимността с достатъчно сила - сила да постигнат признание от организирани граждански групи. Този механизъм се развива в доста сложни и нюансирани церемониални практики, които в Късната Античност са концентрирани в Circus Maximus и Хиподрума, но имат и своите правни измерения. В замяна на подкрепата от организирани граждански групи за възпирането на персоналния си хюбрис, легитимният владетел в логиката на филантропията отвърща със закони или дарения, които разширяват обхвата на правото и институциите в рамките на общността, която е под негова юрисдикция. Тези моменти на общо действие между градска общност и нейният легитимен владетел имат особено значение, защото увеличават „общата полза“ и следователно подлежат на специална мемориализация. Най-интересна за нас е мемориализацията, която обвързва добродетели като филантропията и евергесията с правото (ius) и така гарантира повторението на взаимодействието между гражданска общност и легитимен владетел за увеличаването на „общата полза“.

Доста християнизиран, този специфичен „спектакъл“ на добродетелите може да бъде разпознат във възгласите, с които организираните групи в Констратинопол през X в. изразяват съгласието си за легитимността на императора, чрез изрази, които свързват упражняването на легитимната императорска власт със закони, които разширяват сферата на действие на правните процедури или които предлагат правна компенсация за случаи, в които институциите не са осигурили правна равнопоставеност на заинтересованите. Тези изрази са тясно свързани с темата за филантропията и евергесията в реторическата традиция, а обстоятелството, че голяма част от тази реторика можем да открием в християнското законодателство от Юстиниан насетне убедително говори, че най-ефективната мемориализация за публичните добродетели на християнския император е християнското законодателство. Християнският характер на тези публични демонстрации на добродетели се допълва от централната роля, която заема в процесията една добродетел, която няма аналози в публичното пространство на античния полис. Става дума за прочутата „кротост и смирение“ – известната добродетел от Стария Завет, която изисква от легитимния водач в трудните моменти да поиска съдействие от своя бог, а самият той да се оттегли и да наставлява народа си в молитва. Старозаветният протагонист на тези добродетели е Мойсей и употребата на символ като Тоягата на Мойсей ясно дефинира новото съдържание на императорските добродетели.

Втора глава

„Императорът и паметта за императора основател: Честният кръст и неговият церемониал в Константинопол, ср. IX- ср XI в.“ е организирана в три части. Първата част *„Учредяване и памет: Константин и култът към Честния Кръст“* е фокусирана около ясната връзка между Константин Велики и култът към Честния Кръст. Тази връзка доста ясно е демонстрирана в ранните наративни източници. Техните автори свързват началото на почитанието на Честния Кръст с личното благочестие на Константин Велики и императрица Елена. Липсата обаче на конкретна информация за формите и начините на публичното почитане на фрагменти от реликвата, за която разказват повечето автори, по-скоро говори за липсата на специален публичен култ към нея в Константинопол. Това означава най-вече, че разказваните екземплуми за почитането на реликвата от Константин Велики се интерпретират и използват в контекста на култовото многообразие на частното благочестие. Изглежда, че за разлика от Рим и Йерусалим, до втората половина на VI в. Константинопол не познава формите на организация на публичния култ към реликвата. Изглежда, че нещата се променят след средата на VI в., когато Константинопол започва да развива някои форми на публично почитание на Честния Кръст. Някои съвременни изследователи свързват тези промени с активната политика на Юстин II по въпросите на култа и данните, с които разполагаме за някои частични форми за публично почитане, като специалната роля, която играе използването на Честния Кръст при осигуряването на небесна подкрепа за нуждите на войската при Маврикий (кр. на VI в.). Имаме основание да мислим, че използването на реликвата за военни цели, може да се свърже с търсенето на противодействие на персийската религиозна политика от това време,

насочвана специално срещу най-известните християнски реликви и най-известния център за поклонение пред тях – Йерусалим.

Първите сведения, които имаме за литургическо честване на Христовите символи доста ясно свързват Константинопол и Йерусалим. „Пасхалната хроника“ споменава, че след пристигането си в Константинопол, Светата Гъба е включена в специален обряд при Въздигане на Св. Кръст в храма „Св. София“. Онова, което ни казва толкова лаконично този исторически източник, е че след завладяването си от арабите, Йерусалим не може повече да бъде център на общоимперски култ към Честния Кръст. Единственото място, което може да даде подобни гаранции е Константинопол.

Втората част *„Честният кръст и византийските императори“* е посветена на една съществена трансформация в паметника за Константин Велики и неговата връзка с Христос. Ако личната връзка между Константин Велики и реликвата на Честния Кръст в Йерусалим е една от многото прояви на избранничеството на първия християнски император, на която някои автори от IV-V в. дори не обръщат внимание – то 1000 г. след неговата смърт през 337 г., за авторите от поколението на Никифор Ксантопул (XIV в.) няма никакво съмнение, че Честният Кръст е главната реликва, чрез притежанието на която, византийският император демонстрира легитимното си право да управлява Империята от името на Христос.

В решителна степен това обстоятелство се дължи на император Ираклий и неговата роля за пренасянето на реликвата на Честния Кръст в Константинопол и за превръщането на Константинопол в религиозен център на Империята. След Ираклий - връзката между императора и реликвата на Честния Кръст става сруктуроопределяща за развитието на византийската доктрина за властта. Тази

връзка се трансферира в сложна система, която изисква едновременното присъствие на императора и Честния Кръст в церемонията, която потвърждава легитимността на императора. Тази връзка става модел за интегриране на останалите Символи на Христос към системата на императорския церемониал.

Третата част „Памет, сценография и политика Честният Кръст и церемониалът за празници“ разглежда мястото, което заема публичното поклонение на реликвата в системата на годишния календар на християнските празници. Изглежда, че почти веднага след преместването си в Константинопол, реликвата заема важно място в такъв празничен цикъл като този на Страстната седмица – поклонението пред реликвата трае три поредни дни в края на църковната година – от Велики Четвъртък до Велика Събота в храма „Св. София“. Свидетелството е доста интересно, защото се свързва с поклонничеството на ирландския абат Йона, който минава през Константинопол в кр. на VII в. и защото данните за богослужението от този период (преди и по време на иконоборската криза) са изключително оскъдни. Вместо това периодът от ср. на X в. предлага друга картина за състоянието на празничното богослужение, която е доста по-добре документирана. В основата ѝ стоят няколко първокласни документа: „Книга за церемониите“, „Типикон на Великата Църква“, „Клеторологий на Филотей“ и др. Тези документи позволяват да получим по-цялостна представа за мястото на Честния Кръст в системата на годишните празници.

Преди всичко е интересно обстоятелството, че поклонението на Честния Кръст в последния ден на Страстната Седмица липсва в празничния календар. Най-вероятно това се дължи на промените в годишния литургичен календар след 843 г., които изкристализират в създаването на специален празник посветен на

Православието. Тези промени създават гледна точка, която оспорва някои популярни, но осъдени като еретически, богословски интерпретации на Рождество и най-вече за Възкресение Христово. В замяна на това, годишният календар предвжда цели три празника, в които реликвата на Честния Кръст заема централно място. Безспорно най-известният от тях празникът Въздигане на Честния Кръст. Въпреки, че първоначално този празник се свързва с връщане на Кръста в Йерусалим от Ираклий, в Константинопол празникът развива символика, която го свързва с паметта за Константин и Елена. Специално място заем реликвата на Честния Кръст в честването на празник като Кръстопоклонна Неделя, който се празнува на третата неделя от Великите пости и за който нямаме данни за по-ранно (от X в.) съществуване. Специална организация на поклонение пред реликвата, сравнима с тази за празника на Въздигане, дава основание на някои съвременни изследователи да търсят връзка между тях и празнуването на Честия Кръст в дните на Страстната седмица- Третият празник, в който реликвата на Честния Кръст играе централна роля се празнува в продължение на 3 седмици в кр. на месец юли – до ср. на месец август. Нарича се Процесия (или Изход) на Честния Кръст и представлява ежедневни процесии в Константинопол, които пренасят реликвата от една църква в друга.

Освен тези празници, данни за честването на реликвата срещаме в редица други случаи, отнасящи се до справяне с кризисни ситуации (бедствия, войни, клетви) или до специфични практики отчетащи богослужебните особности на някои църковни празници. Наблюдава се обаче обща тенденция: и иконографията и агиографията и археологията изтъкват специалната роля на Константин и Елена в организацията на култа на Честния Кръст в Константинопол

Трета глава

Главата „Памет и Православие във Византия: Празникът на Православието и неговата церемония“ е разделена на три части.

Първата част „Празникът на православието: учредяване, версии, церемония“ се занимава със специалната роля, която играе този празник в календара на Константинополската Църква. Заради опита си да изгради набор от устойчиви тези за периода на иконоборството, празникът дълго време събира решителни и – понякога – противоречиви интерпретации. Най-важното за тях – почти всички участници в иконоборската криза – и императора, и висшите йерарси на църквата, преиодично се подлагат на остра критика. Но тя се отнася до лицата. Институциите на Империята и Църквата остават извън подозрение. Това сякаш е най-важният извод, който може да бъде направен. Впечатлението за институционална устойчивост, което демонстрира този празник, са засилва на фона на толкова податливо на групови конфликти общество, като византийското. Централно място в подобна интерпретация за ролята на празника заема такъв сложен документ като Синодикът на Православието.

От своя страна, протоколът за този празник, какъвто го описва „За церемониите“ дава достатъчно ясни ритуални доказателства за характера на тази институционална устойчивост.

Втората част „Няколко извода“ е ориентирана около изясняване на спецификата на церемониалното действие. От една страна, церемониалът трябва да развие капацитет, който позволява на институциите да преобразуват възникващите опасности в някаква форма на мирен процес, основан на римската правна традиция. Това означава, че събитието, което учредява празника следва да се

преобразува от заплашващо (каквото е в повечето хроники) – в поддържащо мира и съгласието в Империята. От друга страна, забелязващата се тенденция за намаляване на спецификата на императорското участие в церемониите на празника (сближаване на мястото на императора в празника с мястото на императора във всички други празници), следва да напомня за основната функция на церемониала във Византия – да демонстрира легитимността на императора.

Церемониалът всеки път поставя акцента върху процеса, който води до легитимността, т.е. до способността на императора да взема решения на базата на установени правни норми. Да взема отговорни решения - решения, които могат да станат легитимни само, ако бъдат едновременно признати за „учредяващи“ и „подновяващи“. Паметта в церемониала е от римски тип. Тя идентифицира правоприемника според римското право и го задължава да действа в рамките на неговите правомощия, които могат да бъдат проверявани от организираните общности на *politiea* или *res publica*.

Третата част „*Памет и православие*“ е фокусирана върху ролята на традицията за вземане на решения, която постепенно се превръща в памет. Структурата и съдържанието на литургически паметник като „Синодикът на Православието“ е в основата на тази част. Различните му версии и степента на тяхната проученост в науката правят използването му много полезно при изследването на въпроси свързани с мястото и значението на паметта, на културата на възпоменание. Характерни аспекти на тази култура се забелязват във всички части на специалната служба за празника: Синодалният списък с решения на Константинополския събор от 843 г., съдържащи анатемни за отделни ереси, които се четат по време на

възпоменателната служба в тяхна чест; диптиси списъци с имената на патриарси и императори, които заслужават „Вечна памет“ и т.н. Най-важното за този празник - Църквата в Константинопол взема решение на основата на собствената си традиция. Решението касае разграничаването на Православието от останалите християнски течения по отношение на догмите, но също и по отношение на установените вече практики на литургия.

Въпросът за традициите (предания, *paradosis*), разбирани като богословско и като юридическо единство (единство на вяра и правоприемство) е сред най-важните, които се обсъждат по време на иконоборските спорове. Иконоборците предоставят доказателства от името на собственика на правото към държателите на наследството му. Иконопочитателите въвеждат института на свидетеля, който свидетелства за истинността на процеса при предаване на правомощия от един наследник към друг. Акламацията, с която приключва осъждането на иконоборците в Синодика, доста ясно показва каква е ролята на Православието като свидетелска инстанция по смисъла на римското наследствено право.

Церемониалният контекст е много важен в този празник. Римският тип мемориализация, който преобразува легитимността на императора във възпоменаване за учредяване и подновяване, или ситуацията на извънредност във възпоменание за съгласие, трябва да репрезентира „Вселената“ (*oikoumene*), която се споменава в края на акламацията, като възпоменание за преобразуването на града (Константинопол) в свят, във вселена. Церемониалният контекст, който преобразува „Вселената“ в Константинопол, следователно символизира устойчивата права връзка между „Новия Рим“ и временния характер на загубата на някои територии от стария патримониум на империята. Това означава, че

Империята търси в единството на вярата, т.е. в Православието, ново измерение на политическото си единство, което се репрезентира като единство на публичното право.

Ясни са новите параметри за имперската политика на Константинопол, които са доста различни от времето на Константин Велики и които церемониалът на празника тематизира. От една страна – единство на вярата, разбирано като константинополска референция към наистина специфична религиозна практика, от друга страна – политика основана на правната традиция и фокусирана върху легитимността на императора. Това значи, че тази политика може да бъде легитимна само когато се обосновава в рамките на пространството на церемонията, която свързва Двореца и Великата Църква, и където ритуалното преобразуване на *politeia* в *oikoumene* може да учредява право и юрисдикция.

Четвърта глава

Главата „Образът на Империята и Символите на Христос: изобразяване и легитимност през X в.“ е съставена от четири части. Първата част *„Лимбургската ставротейка и „нейните“ Христови Символи* е посветена на средствата, които използва артефакт като Лимбургската ставротейка, за да изгради убедителна представа за връзката между Христос и императора. Използването на материали в декорацията, като злато, позлатено сребро и полускъпоценни камъни, на техника на обработка като клетъчния емайл, е свързано с традициите на тяхното използване като средства за символна демонстрация на непосредственото присъствие на Христос в ставротейката.

Иконографската програма на външната страна на ставротеката ясно показва целенасочено търсене на референции към церемониала. В центъра на композицията се намира Христос седнал на трон и демонстриращ жест изразяващ императорската функция. Тази иконографска схема е известна под името Пантократор и една от версиите ѝ украсява нартекса на храма „Св. София“. Церемониалният контекст обаче, е още по-ярко изразен в останалите изображения, които обкръжават централното. И Богородица и Йоан Кръстител, и апостолите са изобразени по начин, който очевидно реферира към церемонията. Вътрешността на ставротеката демонстрира друга визия. В нейния център се намира главната реликва – фрагмент от Честния Кръст. Тя от своя страна, се съхранява в отделен реликварий под формата на кръст, в който се помещават фрагменти от Честния Кръст. Кръстът реликварий пък е обграден от засат клетки украсени с изображения на херувими и с надписи. В тези клетки се съхраняват десет важни реликви – шест от тях са свързани с Христовите Страдания и четири – с Богородица и Йоан Кръстител. Подборът на реликвите не оставя никакво съмнение за функциите на ставротеката. Символите на Христос са свързани с дворецовата църква „Св. Богородица от Фарос“, а ставротеката трябва да демонстрира специалния характер на връзката между императора и символите на Христос. И за Двореца в Константинопол, където тази връзка може легитимно да функционира. Става въпрос, следователно, за общото рамкиране на процес, който превръща символите на Христос в един от най-важните елементи на легитимността на императора. В рамките на такъв процес, мястото, където се съхраняват тези Символи, разбира се, придобива специално значение.

Втората част „Иконография, демонстриране, символи: „Св. Богородица от Фарос“ – място на памет“ е посветена на мястото, което заема дворцовата църква в системата за демонстрация на връзката между Символите на Христос и императорската легитимност. Критическото разглеждане на византийските извори от средата на IX в. до началото на XIII в. обаче, позволяват един много по-нюансиран подход за изясняване на ролята на тази църква и за постепенното ѝ превръщане в пазител на реликви и богатства с огромно влияние за целия християнски свят, което буквално шокира западните поклонници и кръстоносци от XII-XIII в.

Патриарх Фотий ни е оставил един екфразис от втората половина на IX в., който описва новосъздадената декорация на дворцовия храм като доказателство за постигнатото съгласие между Империята и Църквата по въпрос, който дълго време ги е противопоставял. Богословският фокус на проповедта само засилва нейната политическа функция. Небесният свят, който Фотий разпалено коментира, от иконографската украса, е описан в термини, които явно реферират към церемониала. Хоровете „от ангели и светци“, които патриархът споменава няма как да не напомнят за хоровете на Сините и Зелените от „Книга за церемониите“, които акламират императора. Изводът е направен от Фотий в друга проповед, посветена вече на новата украса на „Св. София“. В нея патриархът обръща специално внимание на заслугите на императора и на новата форма (morphē) на Богородица, която украсява апсидата на Великата църква и „чието бляскаво благочестие е издигнало трофей срещу всички враждебни на Христос вярвания“. Изображението, което Фотий коментира е запазено и до днес. Трофеят, който Богородица държи, всъщност е Младенеца с жестикулация и в облекло,

рефериращи ясно към церемониала. За Фотий, следователно, е особено важно Империята да бъде привлечана в църковните въпроси. Именно тази връзка между Църква и Империя се подчертава от Фотий по отношение на място като дворцовата църква „Св. Богородица от Фарос“ – посветено на Богородица и запазено за Символите на Христос – мястото изглежда като подбрано, за да демонстрира православния възглед за Боговъплъщението. Фароската църква обаче съхранява още един режим на памет – тя е специална църква на най-известния византийски император-иконоборец Константин V Копроним. И това обстоятелство я прави арена на остри сблъсъци. За един от сблъсъците византийски хронист с вкус към публичния скандал съобщава, че император Михаил III за назидание нарежда да направят от саркофага на Константин V парапет за църквата „Св. Богородица от Фарос“, която той е построил. Този режим на памет е важен за Империята в епохата след иконоборството. Осъждането на еретическите възгледи на императорите иконоборци не бива да се превръща в осъждане на императорската институция. Има обаче и друго. Критическото разглеждане на многобройните полемически съчинения насочени срещу иконоборците, дава основание на някои съвременни изследователи да мислят, че църквата може да е била център на иконоборско почитане на Символите на Страстите и особено на онези, които през VIII-IX в. вече се съхраняват в нея.

Протоколите от X в. на „Книга за церемониите“, дават вече ясна представа за церемониалния характер и мемориалния режим, който църквата репрезентира:

1. Според календара на празниците Фароската църква трябва да свърже легитимността на императора с честването на Страданията Христови

2. Фароската църква е идеалният дворцов храм. Тя е най-близо от всички храмове до публичния и до частния център на Империята т.е. до Хризотриклиния и до Покоите

Частта *„Дворецът и Страданията на Христос: символи и имперска легитимност“* е насочена към изследване на ролята на Големия императорски Дворец за изграждане на церемониалната „инфраструктура“, свързваща Символите на Христос и легитимното упражняване на императорската власт (ср. IX-XI в.) В работата се обръща специално внимание на някои фактори, които сериозно влияят на процеса, който се развива в Константинопол. Става дума най-вече за специалните протекции, които императорите упражняват за развитието на ранните форми на култа към Символите на Страданията Христови в Йерусалим след Константин Велики. Ролята на императорите в зачествящите практики по пренасяне на реликви в Константинопол е друг фактор, който има сериозни последици по изследвания въпрос.

Превръщането на Двореца в център на съхранение и поклонничество пред Символите на Христос, в много голяма степен, се дължи на променната политическа и религиозна ситуация в Константинопол след Победата на Православието, параметрите на която вече описахме. Мястото, където се упражнява императорската власт може да стане по-надеждно, когато източникът на императорското правомощие обитава едно физическо пространство с онзи, който трябва да го изпълнява. Церемониалът създава доста сложна, но ефективна система, която да показва неотменния, винаги жив характер на връзката на императора със Символите на Христос. „Книга за церемониите“ описва обредите, които императорът трябва да извърши през X в. пред олтара на църквата на Господ,

където се съхранява фрагмент от честния Кръст, преди процесията да напусне Двореца, за да изпълни публичната част от дворцовия церемониал. Пред същия олтар се изпълняват и церемониите за предоставяне на някои от най-важните титли в Империята, като куропалат например. Обвързването със символите на церемониала доста ясно демонстрира функцията на Двореца, да репрезентира единството на империята. В условията на доста тежки атаки срещу това единство и от страна на мюсюлмански владетели и от страна на амбициозни водачи от християнския свят, мястото, което репрезентира това единство – Дворецът – придобива особено значение. Именно в тази посока – като укрепване на идеята за имперското единство – следва да се интерпретират обстоятелствата по усилващия се трансфер на Христови Символи в Двореца и по-специално - във Фароската църква. Обстоятелствата по много от тези *translationes* се губят в догадки, но общата тенденция може все пак да се очертае. Увеличаването на броя на реликвите увеличава гаранциите за имперското единство.

Историческите документи, с които разполагаме, позволяват да добием по-нюансирана представа за начините, чрез които церемониалът разширява капацитета на Двореца да „произвежда репрезентации“ на имперското единство, чрез култа към Символите на Христос. Документацията по пренасянето през 944 г. на толкова известна реликва като прочутия Мандилион – Неръкотворния образ от Едеса, дава добър пример за динамичния характер на това „производство“. Връзката между императора от X в. и историческия Исус от I в. е материализирана от тази реликва, на която Константинополския синаксар отделя специален ден в календара. Депозирането на тази реликва във Фароската църква придава допълнителна стойност на храма в церемониалната инфраструктура на Двореца.

Църквата започва да се свързва със Символите , които са пренесени с непосредственото участие на императорите. Става дума за реликви като Сандалите на Христос, Писмото на Христос до Авгар, Керамиона и т.н. Дворецът създава условия и за усилване на култа към Христовите Символи чрез присъединяване към него на други реликви. Прекият пример за подобна тенденция е култът към десницата на Св. Йоан Кръстител, която се съхранява в църквата „Св. Стефан“, редом с Кръста на Константин.

Четвъртата част *„Символите на Христос и границите на Империята: случаят със Светите места“* разглежда конкретният казус на военните действия в Светите земи, които са насочени към възстановяването на имперското единство. Използването на Христовите символи в този период и за този регион е сравнително добре документирано и разглеждането само на тези документи, във от действащия церемониален контекст може да създаде сериозни деформации в интерпретацията. Императорът например, може да прояви инициатива и да изпрати в труден момент за военни действия специална светена вода (hagiasma) на своите генерали, която може да осигури небесна подкрепа. В едно императорско писмо се описва старанието да се намери в Константинопол средство, което „да осигури вашето спасение и вашия успех в Алепо“. Според императора това средство е светената вода, която след поръсване може „да пренесе Божията сила дошла отгоре“. Най-впечатляващото в това писмо е големият брой Христови символи, които се ползват за получаването на светената вода. Още по-ясно проблемът е поставен в писмо, в което император Йоан Цимисхий описва последиците от бляскавата си военна кампания в Палестина като систематично усилие не по военната стратегия, а по тактиката на пренасянето на

многобройните реликви (вкл. и Символи на Христос) в Константинопол. В подобен контекст цялата палестинска кампания на императорите от кр. На XI в. с нейните успехи, може да изглежда като специална мисия, с която Христовите Символи от Константинопол са натоварили императора да възстановява властта на Империята върху земите, където е живял и възкръснал Иисус. Проблемът при такава връзка е, че тя неутрализира всички други. И нещо специално за реликви като Христовите Символи. Те гарантират не власт или юрисдикция над определени територии, а легитимността на онзи, който упражнява властта.

IV. Приноси на дисертационното изследване

По темата на дисертацията не ми е известно да има специализирано проучване в българската наука. Това е странно най-малко по две причини. В последните две десетилетия и темата за церемониала и политическите ритуали и темата за реликвите, и темата за паметта и легитимната власт се радват на растящ интерес в международната научна общност, което видимо се отразява и на характера на съвременните изследвания във византистиката. И второ – византийските източници (наративни, историографски, нормативни и др.), които са и основни за българската средновековна култура, функционират в реторичен режим, който изследван без собствената си церемониална среда, може да мотивира много погрешни изводи.

Именно в такъв академичен контекст мога да очертая няколко специфики на моята работа. Първо, работата включва в интерпретационен режим документи, които не ми е известно да са използвани за анализ на функцията на предмети с висока символическа стойност в церемониална среда като Символите на Христос. Химнографските паметници от празничните канони на Страстната седмица, на Въздигането на Кръста, на Кръстопоклонна Неделя, които използвам, дават ново измерение в изследванията фокусирани върху легитимността, вярата и правото в обществата от полисен тип през Средновековието.

Работата разглежда потвърдението на легитимността като специална практика за постигане на съгласие с правни последици от римски тип за участващите страни, т.е. с възникване на „права“ и „задължения“. Символите на Христос и литургическият календар от друга страна пък гарантират, че

възникналото по повод на „съгласието“ локално (градско) публично съгласие може да възникне навсякъде. И тъй като най-популярната тема в церемониала по отношение на която, гарантирано възниква съгласие, е темата за увеличаването на правото и институциите, то тази тема активно се интерпретира в църковната празнична култура и така се универсализира. Потвърдението на легитимността, следователно, е дълъг процес, който минава през внимателна комуникация между участващите страни и приключва едва когато легитимацията е разпозната през някоя от валидните формули на публично съгласие (взаимен поклон, скандиране и т.н.). Не ми е известно потвърждаването на легитимността да се разглежда като процес от римски тип в изследванията на византийските церемонии, които познавам.

Третият специфичен принос на това изследване се отнася до характера на възпоменанието, което винаги възниква при взаимодействие между организирани групи създаващо права и задължения, т.е. взаимодействие от церемониален вид. Местата на които се извършва това взаимодействие, имат двойно мемориализиращо (напомнящо) значение – от една страна напомнят за уникалността на учредяващото събитие, а – от друга – за институционалния ред и неговите учреждения, чрез които се вземат устойчиви за съгласието и доверието в Империята решения. Възпоменанието, следователно, препраща към самата същност на церемониалния процес – потвърждение на правото на императора да взема публични решения, които могат да станат легитимни само, ако бъдат признати едновременно за свързани с „учредяването“ и с „подновяването“. Паметта, която се експлицира във византийския церемониал е от римски тип – тя идентифицира правоприемника и го задължава да действа в рамките на неговите

правомошния, които могат да бъдат проверявани от организирани общности на politeia, като например Зелените или Сините от константинополския Хиподром, само на местата, където памметта е „учредена“ и – съответно – „подновена“.

Ясно е, че ритуален процес около потвърдението на императорската легитимност, произвеждащ права и отговорност за организирани участници в него и ясна цел като увеличаване на правото, което се възпоменава, за да се произвежда непрестанно, защото всяко преобразуване в церемониала разширява общата полза, не може да получи от римската правна традиция, на която се опира, гаранция за непрестанност, за универсалност. Защото римската правна традиция гарантира единствено „подновяването“. Гаранция за универсалност, обаче, може да даде християнската традиция и то в специфичната си версия на Православието. Единствено Православието може да даде гаранции от римски тип т.е. с „права и задължения“, че увеличаването на правото може да бъде гарантирано с универсалното му разпространение. Ето защо церемониалът, който организира толкова сложен процес на преобразуване, който на всеки свой етап създава „права“ и „отговорности“, а следователно - възможност за контрол, не може да се интерпретира като идеология, нито като пропаганда или „манипулация същата с бели конци“. Византийският церемониал следва да се интерпретира като задължително условие за императорската власт, без което тя не може да се упражнява. Систематичното доказване на тази специфика е последната и най-важна особеност на настоящата работа.

V. Списък с публикации по темата на дисертацията

Автор

1. Казаков, Г. Власт, изобразяване и легитимност през X в. В: *Mediaevalia Christiana* No 1. 2005, Стр. 77-105. С., УИ „Св. Кл. Охридски“, ISBN 978-954-321-206-4
2. Казаков, Г. Публичният церемониал, християнската памет и символическата топография на града: разказът за мъченика и неговите функции в късната античност (III-VI в.). В: *Mediaevalia Christiana* No 2. 2007, Стр. 77-105. С., УИ „Св. Кл. Охридски“, ISBN 978-954-07-2608-3
3. Казаков, Г. Римските трофеи и християнството: церемониал и урбанизация в ранен Константинопол. В: *Византия в собствените ѝ очи и очите на другите*. С., Гутенберг, 2008. ISBN 978-954-617-022-4
4. Казаков, Г. Защо Византия няма политическа теория. В: *Civitas Divino-Humana*. В чест на проф. Г. Бакалов. С., 2004, с. 183-192.
5. Казаков, Г. Изобретяването на римското наследство: две церемонии от историята на ранния константинопол. В: *Cultura Animi*. Изследване в чест на проф. Анна Николова. С., 2004, с. 254-263
6. Kazakov, G. Empire, Theologie et Reconstruction: les byzantins avaient-ils de theorie politique. // In: *Mediaeval Christianitas: Regions, Faces, Approaches*, Sofia, Voenno izdatelstvo Ltd., 2010. Pp. 218-239. ISBN 987-954-509-437-8

Редактор

1. Власт-Образ-Въобразяване. Mediaevalia Christiana No 1. С., Изток-Запад., 2005. ISBN -10: 954-321-206-6; ISBN -13: 978-954-321-206-4
2. Средновековен урбанизъм: Памет-сакралност-традиции. Mediaevalia Christiana No 2. С., УИ „Св. Кл. Охридски“, 2007. ISBN 978-954-07-2608-3
3. Mediaeval Christianitas: Regions, Faces, Approaches, Sofia, Voenno izdatelstvo Ltd., 2010. ISBN 987-954-509-437-8